

vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats

maart 2001

de Terebinth

VAN CONGRES NAAR CURSOR

Eind vorig jaar kon de uitvaartbranche tijdens twee evenementen haar vakkennis bijspijkeren. Van 28 tot en met 30 september had in Utrecht de beurs Uitvaart 2000 plaats. En op 14 december werd in Amsterdam het congres Lijkbezorging gehouden. De vraag kan worden gesteld, of de stem van de Terebinth hier ook werd gehoord.

Wat betreft de beurs, die dit keer geen publieksdag kende, waren de voortekenen ongunstig. Volgens de vooraf verstrekte informatie waren in de stands vooral de modernste kisten, rouwwagens, gedenktekens en urnen te bezichtigen. Tijdens de bezoeken bleken er naast deze tastbare vernieuwingen ook ruimte te zijn geschapen voor minder grijpbare nieuwigheden.

Zo was er een stand van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB. Hoewel de samenleving is ontkerkelijk, hebben veel nabestaanden bij een laatste afscheid behoefte aan geestelijke begeleiding. Een aanwezige voorganger wees de beursbezoekers op deze alternatieve vorm van uitvaartbegeleiding. Ook de Terebinth bleek een stand te hebben gekregen. Ineke Verbeek, Teun en Else Oosterbroek, Marguerite de Jong en andere leden gaven geïnteresseerden informatie over het werk van onze vereniging.

Tijdens de beurs organiseerde de Nederlandse Unie van erkende Uitvaartondernemingen het symposium "De laatste gang: confectie of maatwerk". Uitvaartondernemers moeten voortdurend schipperen tussen de noodzaak om hun bedrijf draaiend te houden en de vraag van de consument naar tijdrovend maatwerk. Het is kortom lastig een balans te vinden tussen economische en ideologische belangen.

In een enquête, die tijdens het symposium werd gepresenteerd, was de vraag gesteld, wat de belangrijkste vernieuwingen in de laatste twee jaar zijn geweest. Aanpassing aan gebouwen scoort hoog. De uitvaartondernemers blijken echter schoorvoetend laptops aan te schaffen, omdat het aannemen van een uitvaart dan te onpersoonlijk zou worden. Een enkeling heeft een uitvaartinformatiecentrum geopend. Een ander besloot het informatiepakket te vernieuwen.

Het gaat wat ver te verwachten, dat via laptop, uitvaartinformatiecentrum

of informatiepakket de klant het adres van de Terebinth toegespeeld kan krijgen. Wel zou het goed zijn, als uitvaartondernemers zelf weet hebben van het werk van de Terebinth. Zij zijn immers anno 2000 de spin in het web van de uitvaartzorg. Indien zij inderdaad maatwerk leveren, werkt dit door in de keuzes van klanten. Dan getuigen gedenktekens en daarmee begraafplaatsen en crematoria van de herstellende band tussen dood en samenleving.

Het grote belang van een zorgvuldige omgang met het levenseinde blijkt uit de evaluatie van de Wet op de lijkbezorging tijdens het congres te Amsterdam. Op de lijst van instanties, die de overheid commentaar hadden toegestuurd, ontbrak de Terebinth. Dat is jammer, omdat onze vereniging via adviezen aan begraafplaatsen een goed beeld heeft van problemen rond het inventariseren en het ruimen.

Toch was ook tijdens dit congres de stem van de Terebinth hoorbaar. Tijdens een sessie over opgraven en ruimen werd aandacht gevraagd voor de instandhouding van historische graven. Hierbij werd verwezen naar de inventarisatiehandleiding van de Terebinth.

Dit congres gaf ook veel aandacht aan internet. Via een presentatie met behulp van een laptop werd getoond, hoe de uitvaartwereld zich op internet presenteert. Begraafplaatsen kunnen de keuzemogelijkheden in graven verwoorden en verbeelden inclusief de daarbij behorende prijzen. Alleen het interactief contracten afsluiten ontbreekt nog. Kunnen klanten eenmaal interactief contracten afsluiten met begraafplaatsen en andere marktpartijen, dan moeten uitvaartondernemers zich mogelijk weer meer toeleggen op het verhuuren van bijvoorbeeld koelelementen en rouw- en volgwagens.

Ook de Terebinth zou zich nadrukkelijker kunnen presenteren op internet. In vergelijking met incidentele beurzen en congressen kan de vereniging zo voortdurend aandacht vragen voor haar werk. Bovendien wordt zo niet alleen de uitvaartwereld bereikt maar ook de samenleving als geheel. De boodschap van deze congressen was kortom, dat de cursor de toekomst heeft.

Wim Cappers

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkboek.nl
www.begraafplaats.org
www.crematorium.org

Stichting Uitvaart op het Internet

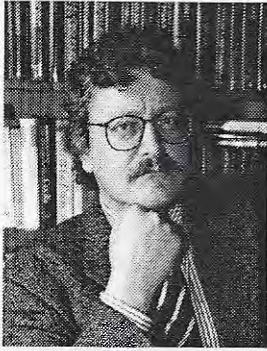
... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voorbereid. De dood is een in- en aangrijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zaken-moeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening...

De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijkheid tot adverteren en leden-/donateurs werven.

Voor slechts 1.400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentieruimte op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland.

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Leeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

VAN DE VOORZITTER

In het bestuur is een kleine discussie geweest rond de ideeën om de ondertitel van de vereniging te wijzigen. Daaruit is het artikel van Leon Bok in het vorige nummer van de Terebinth voortgevloeid, en aangetekend dient te worden dat er een zekere consensus

bij het bestuur ligt: "De Terebinth, Vereniging voor Funerair Erfgoed".

In dit nummer reageren Wim Cappers en Henk de Feijter op het artikel van Bok.

Ik neem alvast een voorschot op de verdere discussie door hier meteen aan te sluiten bij het artikel van Cappers en De Feijter, dus het ware goed wanneer u dat eerst leest. De keuze voor een nieuwe ondertitel, of niet, want dat kan natuurlijk ook, houdt zoals alle voorgaande auteurs ook al hebben aangegeven nauw verband met wat de Terebinth in de toekomst als haar taak en als haar beleid ziet. Hoe zien we ons zelf als vereniging en hoe willen we dat de buitenwereld ons ziet? Wat zijn onze, modieus woord, kerntaken? Persoonlijk neig ik nog steeds naar "De Terebinth: Vereniging voor Funerair Erfgoed", maar de variant "Vereniging voor Funeraire Cultuur" heeft ook wel iets.

Maar meest belangrijk is dat we tijdens de algemene ledenvergadering goed en gefundeerd kunnen kiezen. Het bestuur zal daar na ampel wikken en wegen met een bestuursvoorstel komen, waarna we tot de stemming over kunnen gaan. Mocht het bestuursvoorstel het niet halen, dan kunnen we als vereniging voortgaan tot het in stemming brengen van eventuele andere voorstellen. Dus, leest u de bijdrage van Bok nog eens. Leest u de bijdrage van Cappers en De Feijter en formuleer eventueel uw eigen voorkeur en stuur deze graag twee weken voor de algemene ledenvergadering naar het Terebinthbureau. Men mag misschien denken "What's in a name?", maar zo is het precies: het is de naam die het moet zeggen, die moet aangeven waar de Terebinth voor staat.

Laten we echter meteen nog vooraf inbrengen dat de Terebinth een huis met veel kamers zal blijven, of zo u wilt een begraafplaats met vele graven.

Wim Meulenkamp

EEN UNIEK SAMENWERKINGS- PROJECT IN ZWOLLE

4

Een moderne overheid spreekt niet maar luistert. In Zwolle laat de gemeente zich daarom door uitvaartbranche en burgerij adviseren over het begraafbeleid. Bert Pierik als begraafplaatsbeheerder en Sytze de Boer als Terebinthvertegenwoordiger waren lid van deze bijzondere klankbordgroep. In de voortgezette serie "Plaatselijk initiatief" verkennen zij de grenzen van culturele activiteiten en uitbreidingsplannen voor begraafplaatsen

VERENIGINGSNIEUWS

6

VAN RELIEKVERERING NAAR ORGAANDONATIE

10

Organen van overledenen kunnen tegenwoordig in ziekenhuizen worden getransplanteerd. Vroeger werden in kerken lichaamsresten van gestorven heiligen bewaard. Wim Cappers gaat in op overeenkomsten en verschillen in bestemming en betekenis van deze gewoontes

PUBLICATIES

12

EXCURSIES

14

AGENDA

16

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap:

Dit kost personen minimaal f 37,50, elke huisgenoot f 15,- en organisaties f 125,- per jaar. De contributie kan worden overgemaakt op giro-nummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,- per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsmans, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam Tel/fax: 010-4212762 tijdens kantooruren
E-mail: terebinth@box.nl

Advertenties en inlegvellen: Terebinthbureau: 010-4212762

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsmans en Bert Pierik

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredactie: Wim Cappers

Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 2001 zijn 26 april, 28 juni en 31 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie in Word 97 op flopp of via het e-mailadres terebinth@box.nl verstuurd. De verschijningsdata zijn 1 juni, 1 september en 1 december.

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Bert Pierik (voorp. Zoetermeer, p. 4,5,7,8,11,12,16), Teun Oosterbroek (p. 14)

de Terebinth, jaargang XV, aflevering 1, maart 2001.

EEN UNIEK SAMENWERKINGSPROJECT IN ZWOLLE

Toen de gemeente Zwolle een vergunning afgaf voor een in 1998 op de begraafplaats Kranenburg te houden herdenkingsconcert kon ze niet vermoeden dat een groep tegenstanders hiertegen heftig zou protesteren. Fel was vooral de toon in de ingezonden brieven in de Zwolse Courant. Nog niet eerder was op een dergelijke manier gereageerd op een op de begraafplaats georganiseerd cultureel evenement, terwijl er toch bijvoorbeeld ook plaats was geweest voor beeldtentoonstellingen en afstudeerprojecten van bloembindersopleidingen.

Het is de verdienste van toenmalig burgemeester Jan Franssen, persoonlijk zeer geïnteresseerd in begraafplaatsen, dat hij twee jaar later de wethouders wist te bewegen tot het instellen van een brede commissie die moest gaan adviseren over het begraafbeleid in de komende periode. Dat hield niet alleen de vraag in of en hoe er culturele activiteiten zouden kunnen plaatsvinden op begraafplaatsen. De grenzen aan

de groei kwamen voor Kranenburg, maar ook voor andere gemeentelijke begraafplaatsen in zicht. Franssen vond terecht dat de vraag hoe de begraafcapaciteit moest worden uitgebreid in een breed kader moest worden geplaatst. Dit kon het best gebeuren in samenhang en samenspraak met de bijzondere begraafplaatsen, het crematorium, de uitvaartondernemers, de betrokken wijkverenigingen, de verschillende religieuze groeperingen, de steenhouders, de stichting Kranenburgconcert en de Terebinth.

De in februari 2000 ingestelde Commissie Begraafbeleid heeft in september een eindadvies uitgebracht. Een deelcommissie bereidde het advies over culturele evenementen op begraafplaatsen voor. Naar de mening van de commissie zijn die alleen acceptabel als er een relatie bestaat met de primaire functie van de begraafplaats, het bieden van een laatste rustplaats voor de overledenen en een plek ter herdenking voor nabestaanden en andere betrokkenen. Die relatie kan mede blijken uit het vooraf betrekken van de nabestaanden bij de plannen. Overigens is al begrijpelijkerwijs gebleken dat de politiek na de problemen rond het Kranenburgconcert

zeer huiverig is voor eventuele herhaling.

De begraafcapaciteit dient te worden vergroot door een uitbreiding van de grootste gemeentelijke begraafplaats, Kranenburg, en niet door een bij voorbaat inefficiënte en dus verhoudingsgewijs dure aanleg van kleine begraafplaatsen in nieuwbouwwijken. De commissie doet niet alleen aanbevelingen wat betreft de gewenste uitbreiding van de capaciteit van de gemeentelijke begraafplaatsen, maar heeft ook de bijzondere begraafplaatsen gehoord over hun wensen. Met name de particuliere begraafplaats Bergklooster, grenzend aan Kranenburg, zoekt naar uitbreidingsmogelijkheden. Geadviseerd wordt deze uitbreiding te realiseren in samenhang met de uitbreiding van Kranenburg. Omdat ook de directeur van het aan Kranenburg grenzende crematorium en de uitvaartondernemers meespraken kon een aanzet worden gegeven tot het ontwikkelen van plannen voor centrale accommodatie op de begraafplaats waarvan zoveel mogelijk partijen gebruik zouden kunnen maken.

Zwolle heeft met het instellen van de brede Commissie Begraafbeleid een unieke aanzet gegeven tot een geïntegreerd begraafbeleid in de gemeente, waarbinnen de verschillende aanbieders principieel niet als concurrerend maar als aanvullend worden gezien. Daarmee wordt hopelijk ook voor de toekomst een breed aanbod aan mogelijkheden voor de persoonlijke uitvaart en het persoonlijk gedenken gegarandeerd.

Sytze de Boer

De begraafplaatsen Kranenburg en Bergklooster, die in onderling overleg willen uitbreiden, verschillen van karakter. Kranenburg is een parkbegraafplaats waar beplanting nadrukkelijk aanwezig is en grafmonumenten aan strikte regels moeten voldoen. Bergklooster is een eenvoudige dodenakker met een pretentieloos ontwerp. De graven liggen compact op elkaar waardoor de grafbedekking uit praktische noodzaak beperkt wordt. Om inspiratie op te doen en van andermans fouten te leren, heeft de Commissie Begraafbeleid op initiatief van Wim Vlaanderen een excursie gemaakt langs zes willekeurige

Almere-Haven

PLAATSELIJK INITIATIEF

rig uitgekozen begraafplaatsen met of zonder uitbreidingen. Vier daarvan worden hieronder nader bekeken. De eerste begraafplaats die werd aangedaan was de Amersfoortse begraafplaats Rusthof. Daar was een uitbreiding gerealiseerd door de firma Copijn. Specifiek probleem was dat er uitgebreid moest worden in een waterrijk natuurgebied dat nog waterrijker zou worden na het doorstoten van een oerbank. Daarom moest het terrein flink opgehoogd worden. Er is een ontwerp gemaakt met verschillende langgerekte grafheuvels. De ontwerper bepleitte het toepassen van beperkende voorschriften voor de grafmonumenten opdat die zouden harmoniëren met het ontwerp. Uiteindelijk verkoos de gemeente Amersfoort de traditie van de vrije hand voor grafmonumenten voort te zetten. Wat mij opviel bij de heuvel voor de algemene graven was dat het heide-met-jeneverbesland-schap al af was en elke toegevoegde grafplek het landschap in feite verstoortte.

In Doorn is een rustplaats aangelegd in de jaren vijftig die lange tijd als modelbegraafplaats heeft gefungeerd. De begraafplaats is omzoomd door bos en is zeer sober van aanleg. Architect W. Boer heeft het ontwerp gemaakt met vierkante en rechthoekige velden die omsloten zijn met taxushagen. In de ondergrond van gras, liggen of staan ritmisch gerangschikt witte, eenvoudige, kalkstenen grafstenen. De beplanting is zeer sober gehouden. De sfeer is plechtig en harmonisch. Het is alsof je in een westers aangelegde Zentuin bent. Als geheel is de begraafplaats mooi maar als individu verdwijnt je erin. Bij een enkel kindergraf zie je individuele uitingen in de vorm van bijvoorbeeld een betonnen locomotief, die zeer storend in het oog springt. De beheerder zal niet de moed hebben gehad om het te laten verwijderen. Bij zo'n begraafplaats vraag je je wel af voor wie de laatste rustplaats is en wie nu uiteindelijk bepaalt hoe het geheel er uit ziet. Hoe bepalend mag de schoonheid, het ontwerp, van een begraafplaats zijn voor het individuele karakter van een grafmonument.

Een andere begraafplaats die we bezochten ligt in Zoetermeer. Het is een begraafplaats met een opmerkelijk contrast. Een romantisch, natuurlijk aangelegd deel met een reliëf, waterpartijen en een weide naast

een zakelijk aangelegd deel met algemene graven in betonkelders. Zoals een stad in het landschap ligt, zo zijn natuur en cultuur hier strikt gescheiden. De vraag dringt zich op, waarom bij de inrichting van de begraafplaats niet meer bij het weidelandschap is aangesloten. De begraafplaats in Almere-Haven bestaat uit diverse ronde verhoogde grafvelden omzoomd door hagen met gevarieerde

beplanting liggend in een grote weide. Het karakter is zowel open als besloten. De kracht van deze begraafplaats is dat die liggend langs een dijk goed opgenomen is in de omgeving. Dat maakt de sfeer van de begraafplaats oerhollands. De grote individuele vrijheid in de keuze van grafmonumenten doet geen afbreuk aan de begraafplaats omdat die aan het oog onttrokken wordt door de hagen.

De verschillende begraafplaatsen beschouwend, is het moeilijk om te bepalen wat nu ideaal is. Er zijn genoeg mooi aangelegde begraafplaatsen. Maar die dulden nauwelijks individuele invulling. Als gebruiker moet je je thuis voelen bij het ontwerp en de nadrukkelijke sfeer van een begraafplaats want anders is er geen ruimte voor je. Daarentegen is een begraafplaats met een uiterst sober en functioneel ontwerp misschien niet mooi. Maar juist door veel ruimte te geven aan individuele wensen ten aanzien van de grafbedekking kan dat weer een aardig begraaflandschap opleveren. Aan de andere kant zie je dat veel individuele vrijheid resulteert in begraafplaatsen met een bont en chaotisch uiterlijk waar soms wansmaak de boven-

Uitbreiding Rusthof Amersfoort

toon voert. Daarom kan de vraag worden gesteld, in hoeverre esthetische normen een bijdrage leveren aan de rouwverwerking van de gebruikers van de begraafplaatsen. Hoe nadrukkelijk moet bijvoorbeeld het natuurlijke landschap aanwezig zijn.

Concluderend kun je stellen dat het bij een uitbreiding zaak is een zo gevarieerd mogelijk aanbod te leveren omdat geen mens gelijk is. Daarmee moet vandaag de dag steeds nadrukkelijker rekening gehouden worden. Uiteindelijk is het doel van een begraafplaats: een plek waar je je dierbare in vertrouwde handen achterlaat om hier later terug te keren en dan die dierbare te gedenken, hier troost te vinden en uiteindelijk de dierbare stapje voor stapje los te laten. De begraafplaatsen Kranenburg en Bergklooster krijgen bij de geplande uitbreidingen opnieuw de kans dit doel vorm te geven.

Bert Pierik

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Wim Meulenkamp, 030-2731947; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256; waarnemend penningmeester: Ad Meijer: 070-3864468; public relations: Rolf Cap-tijn, 055-3602985

VAN DE BESTUURSTAFEL

In verband met deelname van de Terebinth aan diverse koepels zijn de vergadertaken als volgt over de bestuursleden verdeeld. Ben Aben gaat naar de bijeenkomsten van het Platform Monumentaal Groen, Wim Meulenkamp naar de nieuwe overleggroep van Wim Cappers en Rien Schouten en samen met Leon Bok naar de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. Leon Bok vertegenwoordigt de vereniging bij het Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Het bestuur heeft nog geen nieuwe penningmeester gevonden. Gelukkig was Elsbeth Rietbergen bereid om de financiën tot en met eind 2000 waar te nemen en het jaar af te ronden. Ad Meijer zal tot er een nieuwe penningmeester is gevonden, als waarnemend penningmeester fungeren. Ben Aben blijft de vereniging de komende drie jaar nog vertegenwoordigen in het Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg. Gerrit Zomer werkt samen met Ineke Verbeek aan de voorbereidingen voor het derde lustrum van de vereniging in 2001. Siem de Vlas heeft gezien zijn huidige werkzaamheden, zijn plaats in het bestuur moeten opgeven.

VERENIGING DE TEREBINTH KENNISCENTRUM VOOR FUNERAI- RE CULTUUR

Sinds haar oprichting in 1986 werkt de Terebinth aan herstel van zorg rond dood en rustplaats. Tijdens de laatste algemene vergadering is de vraag gesteld, of de vereniging niet toe is aan een nieuwe ondertitel. In het vorige nummer heeft Leon Bok de bezwaren tegen de huidige ondertitel opgesomd. Mede dankzij de Terebinth is het taboe rond de dood in zekere zin verdwenen: het levens-einde is weer onderwerp van openbaar debat. Herstel is daarom niet meer onze eerste zorg. Tegelijk zijn andere instanties zich gaan bezighouden met zorg rond de dood. De Terebinth is zich meer gaan richten

op de rustplaats. Zorg rond dood kan daarom worden weggelaten. Tenslotte ligt de bestaande ondertitel niet goed in de mond.

Daarom stelt Leon Bok voor in de toekomst te spreken van Vereniging voor Funerair Erfgoed, hieronder valt alles, dat te maken heeft met begraafplaatsen, begraven en de uittingen, die de mens hier aan geeft. Bovendien krijgt de Terebinth zo een duidelijker plaats tussen andere erfgoedorganisaties.

Aangezien een naamswijziging consequenties heeft voor statuten, folder en uiteindelijk het werk van de vereniging, is het van belang de argumenten te wegen en na te gaan, of er een alternatief is. De bezwaren tegen de bestaande ondertitel onderschrijven wij. Bij de argumentatie ten gunste van de nieuwe ondertitel plaatsen we echter kanttekeningen.

Ten eerste legt Bok geen verband tussen funerair erfgoed en crematie. Nadat in 1914, dus al bijna een eeuw geleden, lijkverbranding opnieuw mogelijk werd, laat nu de helft van de Nederlanders zich na hun overlijden cremieren. Begraafplaatsen met een oveninstallatie laten tegenwoordig in hun naam doorklinken, dat zich op het terrein ook een crematorium bevindt. Hoewel onze statuten crematie niet expliciet noemen, valt deze wijze van lijkbezorging in beginsel onder de term rustplaats. Zowel op historische en getalsmatige als op statutaire gronden kan dus worden gesteld, dat de Terebinth zich moet bezighouden met begraven én cremieren.

Ten tweede gaat Bok met zijn voorstel voorbij aan de emotionele lading, die is verbonden met het materiële archief op rustplaatsen. Ook al is er een nieuwe openheid rond de dood en kan de taak van de Terebinth worden ingeperkt tot rustplaatsen in de brede zin des woords, onze vereniging moet de samenleving overeenkomstig de statuten blijven wijzen op de fundamentele menselijke waarden, die zijn verbonden met lijkbezorging. De aandacht voor diepere zingeving ligt ook opgesloten in de plaats van de te beschermen objecten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld industrieel erfgoed, dat niet op moderne industrieterreinen ligt, staan waardevolle gedenktekens vaak op rustplaatsen, die nog in gebruik zijn. Onze vereniging houdt zich daarom terecht tevens bezig met adviezen over hedendaag-

se en toekomstige ontwikkelingen, die de omgang met de dood raken. Zowel de statuten als de praktische situatie dwingen de Terebinth daarom in de samenleving aandacht te blijven vragen voor de emotionele lading van de materiële cultuur op rustplaatsen.

Tenslotte dient ons inziens een derde aspect in de ondertitel te worden verwoord. Overeenkomstig de statuten probeert de Terebinth haar doelstelling tegenwoordig te bereiken via excursies, adviezen van reco's en een tijdschrift. Nieuw is de site op internet. In het informatietijdperk heeft de Terebinth kortom de ambitie langs verschillende wegen deskundigheid te bundelen en door te geven aan de samenleving.

Bekijken we op basis van deze argumentatie nog eens het voorstel van Bok, dan kleeft aan de term funerair het bezwaar, dat hij te algemeen is. Het woord is afgeleid van het latijnse funus, dat dood betekent. Funerair staat dus voor betrekking hebbend op de dood. Inhoudelijk gezien is het begrip volgens de voorgestelde inperking van de doelstelling daarom te ruim. Hierdoor zou zelfs verwarring kunnen ontstaan met het Nederlands Uitvaartmuseum, dat ook materiële cultuur buiten rustplaatsen verzamelt. We hebben echter geen alternatief met de gewenste beperkte reikwijdte kunnen vinden. Daarom kiezen we desondanks voor funerair. Dit is niet alleen binnen de uitvaartwereld en bij overheid en kerken is een bekend begrip, maar dankzij boeken, reizen en kranten raakt het moeilijke woord ook ingeburgerd in de samenleving.

Het begrip erfgoed valt af, omdat het alleen naar het verleden verwijst en de emotionele lading buitensluit. Aan deze bezwaren komt het woord cultuur tegemoet. Dit omvat de interesse voor de materiële cultuur op gedenkplaatsen in zowel verleden als heden en toekomst. Met het begrip cultuur onderscheidt de Terebinth zich van de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen, die zich uitsluitend richt op beheer van begraafplaatsen. Bovendien ligt in het begrip cultuur de diepere zin voor de emotionele lading van de materiële cultuur besloten.

Tenslotte willen wij de Terebinth nadrukkelijker als actieve informatieverschaffer richting samenleving presenteren. De Terebinth is het kenniscentrum, dat beschikt over

VERENIGINGSNIEUWS

verschillende middelen om de samenleving te blijven wijzen op de culturele waarde van funeraire objecten.

Om tenslotte onze organisatievorm te blijven benoemen dient ons inziens de naam te worden gewijzigd in: Vereniging de Terebinth. Kenniscentrum voor Funeraire Cultuur.

Wim Cappers en Henk de Feijter

INVENTARISATIE NSB-GRAVEN

Sinds enige maanden is een werkgroep bezig de zogenaamde NSB-graven in Nederland te inventariseren. Het gaat speciaal om grafstenen waarin NSB-symbolen zoals runentekens zijn uitgehakt. Tot nu toe zijn er tien gevonden.

Wat is de oorzaak van dit magere resultaat? Na de oorlog deden veel nabestaanden van NSB-leden afstand van het graf. Sommige gemeenten verzochten nabestaanden bovendien het teken van de graven te verwijderen. Tenslotte was de NSB zo gehaat dat nabestaanden met het oog op vernielingen uiteindelijk maar afzagen van het plaatsen van een grafsteen.

Wij doen een beroep op de Tere-

binthleden en begraafplaatsbeheerders om te kijken of er nog meer stenen overgebleven zijn. Kenmerk voor de graven is dat ze zijn uitgegeven in de periode, die loopt van omstreeks 1935 tot in elk geval het einde van de Tweede Wereldoorlog. Runentekens zijn bijvoorbeeld het geboorteteken (Y) en het overlijdensteken (A). In de grafteksten wordt veel gebruik gemaakt van aanduidingen uit de Gregoriaanse kalender, zoals Slachtmaand, Hooimaand, Wijnmaand, Zaaimaand, enzovoort.

Twijfelt u aan de tekens op een graf, neem dan een foto van de steen en zend haar aan de heer L. Jol sr., Scheveningsweg 71, 2584 KD 's-Gravenhage, met vermelding van begraafplaats, grafnummer en uw naam, adres en telefoonnummer. Voor alle duidelijkheid laten de leden van de werkgroep weten, dat zij deze gedenktekens niet inventariseren uit sympathie voor de NSB. Zij willen deze bijzondere grafstenen uit een donkere tijd van onze geschiedenis slechts conserveren voor het nageslacht.

Werkgroep Inventarisering NSB-graven

RECOBIJEENKOMST

Tijdens de recobijeenkomst op 4 november 2000 te Baarn was J. Copijn uitgenodigd om een lezing te geven over begraafplaatsontwerpen in een landschappelijke sfeer. De firma Copijn bestaat al sinds 1900 en heeft zijn sporen ook verdiend met het ontwerpen van begraafplaatsen. De firma introduceerde onder andere de boomchirurgie, hetgeen voor begraafplaatsen niet onbelangrijk is. Een voordeel van een firma als Copijn is dat deze de ontwikkeling van een begraafplaats gedurende een lange periode kan begeleiden waardoor de continuïteit gewaarborgd blijft.

Copijn gaat er vanuit dat een ontwerp altijd moet passen in het landschap. Het is een uitdaging om een begraafplaats zo te ontwerpen dat het een paradijs op aarde is, waar je na je overlijden wordt begraven.

Vele ontwerpen werden getoond. Voor gemeentes is het misschien interessant om te bekijken, of multifunctionele wijkbegraafplaatsen mogelijk zijn. In deze tijd is er gelukkig weer meer aandacht voor parken. Het gaat om binnentuinen in bebouwde omgevingen en zelfs voor tuinen op daken. Een dia van een dakbegraafplaats in Genua kan ons inspireren om andere vormen en plekken te zoeken voor begraafplaatsen.

Copijn liet ook dia's zien van de uitbreiding van Kranenburg te Zwolle in 1992. Omdat de oude structuur niet meer actueel was, is er toen gekozen voor een grote waterpartij in de vorm van een zandloper. Dit gedeelte is bijna vol. Bij de nieuwe uitbreiding in samenhang met de vergroting van de nabij gelegen begraafplaats Bergklooster wordt er nu nagedacht over een inrichting, die nog beter aansluit bij het landschap. Volgens Copijn is het belangrijk om voor grafmonumenten een beheersplan te maken maar ook te zorgen voor een ontsnappingsmogelijkheid in de regelgeving.

Copijn pleit ervoor dat de Terebinth een adviserende rol krijgt voor bij het ontwerpen van begraafplaatsen. Hierop zou ik een voorschot willen nemen. De Terebinth zou zich kunnen bezinnen op de wijze waarop wij omgaan met knekels uit algemene graven. Deze verdwijnen doorgaans na tien jaar in een anoniem massagraf. Er zouden speciale knekelgra-

Ontwerp Copijn, Kranenburg in Zwolle

ven of, geïnspireerd door Genua, bovengrondse plaatsen op daken gecreëerd kunnen worden. Ze nemen niet teveel ruimte in en kunnen individueel of gezamenlijk gemarkeerd worden met een gedenksteen.

Tijdens de recobijeenkomst was een journalist van de Groene Amsterdammer aanwezig. Hij heeft diverse leden geïnterviewd voor een artikel over de Terebinth, dat is verschenen in een speciale kersteditie gewijd aan de dood. De dag werd besloten met een excursie naar een kleine, vervallen begraafplaats in het centrum van Baarn. Deze is voor ruiming behoeft door de plaatselijke historische vereniging.

Bert Pierik

REGIONIEUWS

REGIO 7 Noord-Drenthe

Sedert 1992 is de gemeente Assen eigenaar van het landgoed Vredeveld. Hier stond de gelijknamige havezathe, die werd gebouwd voor 1648 en in 1966 is afgebroken. Achter de voormalige havezathe ligt nog steeds de gemetselde grafkelder van de familie Van Valkenstijn. Deze grafkelder dient tot rustplaats van Augustinus van Valkenstijn, die werd geboren op 12 mei 1806 en overleed 27 januari 1882 en zijn vrouw Louise van Valkenstijn. Van haar wordt geen geboortedatum genoemd. Zij is gestorven in 1871. Van Louise wordt gezegd dat zij een onecht kind zou zijn van koning Lodewijk Napoleon. Op deze grafkelder is een merkwaardig gietijzeren monument aangebracht dat is gegoten in hoogrelief door de Asser IJzergieterij. Dit bedrijf is in 1866 opgericht door de R. Hunze en A. Braakman. Het onderste deel van het monument is samengesteld uit een staande rechthoekige onderbouw met geprofileerde basis en dito kroonlijst, waartussen zich twee terug liggende velden bevinden met de namen en data van het echtpaar Van Valkenstijn. Op deze onderbouw zien we diverse doodssymbolen zoals de staartbijtende slang, aan weerszijden ondersteund door twee geknakte boomstammen. In de cirkel

Recobijeenkomst te Baarn

van de slang vinden we een gevleugelde zandloper, daarboven twee neerwaarts gerichte brandende fakels, getopt door twee gekruiste doodsheaders met daarop een doodshoofd, in een krans van eikenbladeren en boven alles uitstekend een kruis.

Hiermee is een bijzonder staaltje kunst in gietijzer uitgebeeld. Het geheel is, hoewel broos, zo degelijk gegoten, dat het ruim een eeuw later nog is te bewonderen op Vredeveld, nu een openbaar park in een woonwijk. Tijdens de excursie naar Assen op 28 april brengen we een bezoek aan dit monument.

REGIO 11 Zuidwest-Overijssel

Op 10 januari is door de historische vereniging 't Erfgoed te Olst de werkgroep Behoud Oude Algemene begraafplaats geïnstalleerd. Twaalf vrijwilligers onder wie Else en Teun Oosterbroek zullen de begraafplaats en grafboeken inventariseren en herstelwerkzaamheden uitvoeren om verder verval tegen te gaan. De gemeente Olst-Wijhe, eigenaar van de begraafplaats, is hierbij betrokken en verleent alle medewerking.

REGIO 20 IJmond

Regiocoördinator Beerend Wietsma leidt de inventarisatie van de oude graven op begraafplaats Duinrust in Beverwijk. Het oude deel dateert uit het begin van de twintigste eeuw. Negen vrijwilligers van het Historisch Genootschap Midden-Kennemerland zijn sinds vorig najaar bezig met deze klus, die naar verwachting zeker tot april 2001 zal duren. Wellicht wordt later nog het gedeelte van Wijk aan Zee en Duin geïnventariseerd.

REGIO 33 West Noord-Brabant

Op 10 oktober 2000 sprak Wim Vlaanderen met de heer Brusselaars van de oudheidkundige vereniging te Halsteren over het behoud van de oude Algemene Begraafplaats aan de Dorpsweg. Deze begraafplaats dateert uit 1830. In 1943 werd er voor het laatst begraven. De oudheidkundige vereniging heeft al veel werk verricht. Zo zijn alle graven geïnventariseerd en de nabestaanden zoveel mogelijk opgespoord.

VERENIGINGSNIEUWS

01 Oost-Groningen	Dick Kuil	050-3022044
02 Delfzijl en omgeving	Jan Hofman-wn	0592-543078
03 Overig Groningen	Jan Hofman-wn	
04 Noord-Friesland	Siem de Vlas-wn	06-27212988/058-2166002
05 Zuidwest-Friesland	Gerrit Zomer	0515-532802
06 Zuidoost-Friesland	Henk Schurer	0516-512534/fax520180
07 Noord-Drenthe	Frans Renssen	t/f050-3094055
08 Zuidoost- Drenthe	Frans Renssen	
09 Zuidwest-Drenthe	Wim Vlaanderen-wn	038-4544148/fax4537649
10 Noord-Overijssel	Wim Vlaanderen	
11 Zuidwest-Overijssel	Teun&Else Oosterbroek	0570-522060/fax523444
12 Twente	Gerald&Ina Hinsenveld	0546-864376
13 Veluwe	Ekko Woltjer	038-4477987/fax4477990
14 Achterhoek	Teun&Else Oosterbroek	
15 Aggl. Arnhem-Nijmegen	Laura Fokkema	024-3973332
16 Zuidwest-Gelderland	Henk&Marietje Mandersloot	0488-420108
17 Utrecht	Edwin Maes	030-2949544
18 Kop Noord-Holland	Hans de Ruiter	0222-316359
19 Alkmaar en omgeving	Anita van Breugel	072-5200846
20 IJmond	Beerend Wietsma	0251-233180/06-53287375
21 Agglomeratie Haarlem	Wilma Moen	023-5271457/fax5257283
22 Zaanstreek	Beerend Wietsma-wn	
23 Groot-Amsterdam	Marguerite de Jong	020-6752199
24 Gooi- en Vechtstreek	Marguerite de Jong-wn	
25 Aggl. Leiden/Bollenstr	Wilma Moen-wn	
26 Aggl. 's-Gravenhage	Ineke Verbeek	070-3861256
27 Delft en Westland	Hans Schipaanboord-wn	015-2564238/fax2578774
28 Oost-Zuid-Holland	Ada Wille-wn	t/f071-3416469/3419097
29 Groot-Rijnmond		
30 Zuidoost-Zuid-Holland		
31 Zeeuws-Vlaanderen		
32 Overig Zeeland	G. Brusselaars	
33 West-Noord-Brabant	F.Spijkerman/G.Brusselaars	076-5142900
34 Midden-Noord-Brabant	Frits Spijkerman	
35 Noordoost-N- Brabant	Cees Mertens	073-54799970
36 Zuidoost-N-Brabant	R.Brouwer&J.Goudsmit	t/f040-2121791
37 Noord-Limburg	Guus Rüsing	0475-328450/fax341963
38 Midden-Limburg	Guus Rüsing	
39 Zuid-Limburg	Guus Rüsing	
40 Flevoland	Annemarie van der Wal	038-454422

Lijst reco's

Uniek op deze begraafplaats is, dat men aanvankelijk niet het grafrecht kocht, maar de grond. Een zestal graven is kadastraal beschreven als eigendom van deze zes mensen. Later werd de gemeente op de vingers getikt en mocht alleen het grafrecht verkocht worden. In de adviezen is ook de gemeente geïnteresseerd.

REGIO 35 Noordoost-Noord-Brabant

Het thema van de Stichting Monumentenprijs Noord-Brabant was in 2000 begraafplaatsen. Op 11 september werd de prijs toegekend aan de algemene begraafplaats Groenendaal te 's-Hertogenbosch. De jury maakte een kritische kanttekening bij het goedkope, kille en soms smakeloze karakter van urnenmuren en

strooivelden op begraafplaatsen. Deze kanttekening wordt bevestigd door één van onze leden, die op het kerkhof van de parochie van het H. Hart van Jezus te Vught op een plaatsje achteraf een troosteloze urnenmuur ontdekte met weinig ruimte voor foto's en teksten. Jammer dat de Terebinth met alle know-how hier niet is geraadpleegd.

VAN RELIEKVERERING NAAR ORGAANDONATIE

Bestemming en betekenis van opgedeelde doden

In de Nieuwe Kerk te Amsterdam en Museum het Catharijneconvent te Utrecht zijn tot 23 april 2001 tentoonstellingen te zien over reliekverering in de Middeleeuwen. Een vergelijking met de daarop volgende eeuwen geeft zicht op verschuivingen in de bestemming en betekenis van opgedeelde doden.

De opkomst van de reliekverering hing samen met de riskante verkondiging van het christendom in de eerste eeuwen. Tijdens de vervolgingen in het Romeinse Rijk stierven gelovigen niet zelden de marteldood.

Na de opheffing van het verbod in 313 ontstond op de graven van martelaren een cultus. Heilig verklaarde martelaren bezaten immers wonderlijke krachten. Gelovigen bouwden daarom op hun graven basilieken. Het verlangen naar de nabijheid van een martelaar was zo groot, dat de Engelse bisschop Hugo van Lincoln in de twaalfde eeuw zelfs botsplinters van Maria Magdalena opat. Gelovigen eten immers ook symbolisch het lichaam van Christus.

Aangezien veel christengemeenschappen geen martelaargraf bezaten, werden met name schedels, botten, haren of een beetje bloed van martelaren naar elders overgebracht. De geestelijkheid bewaarde deze overblijfselen ofwel relieken in speciale houders. Zo droeg missie-bisschop Willibrord eind zevende eeuw tijdens de bekering van de Lage Landen een beurs met relieken om de hals. Doorgaans deden kistjes, kruizen en monstransen dienst als reliekhouders, maar ook beelden in de vorm van lichamen en bustes en onderarmen als lichaamsdelen. De kostbare reliekhouders kregen een plaats in het kerkaltaar. Zo richtte de kerk de aandacht van de voorouder op de heiligenverering. Niet het aardse verleden maar de hemelse toekomst stond centraal.

De belangrijkste uiting van de martelarencultus was de wens van gelovigen om na hun dood bij het graf of het reliek van een heilige te worden begraven. Deze kon voor hun zielenheil bemiddelen. In afwachting van de Jongste Dag werden de bot-

ten en schedels van geruimde graven op het gewijde kerkhof bewaard in knekelhuizen. Zo richtten ook de overblijfselen van gewone lijken aller aandacht op de hemelse toekomst. In de vijftiende eeuw werd de reliekcultus verbonden met de aflaathandel. In ruil voor de verering van relieken konden aflaten worden verdiend. Zo bemiddelden gelovigen voor het zielenheil van overledenen, terwijl de kerk extra inkomsten had. Juist deze koppeling leidde vanaf de zestiende eeuw tot een afname van de reliekverering. Tijdens de Reformatie wilden de protestanten de heiligenverering en de bemiddeling voor het zielenheil verbieden. Vanwege de nieuwe belastingen waren katholieke kerkbestuurders eerst genoodzaakt veel reliekhouders om te smelten. Tijdens de Beeldenstorm brachten de katholieken de relieken in veiligheid. Het concilie van Trente leidde tot versobering. Relieken richtten de aandacht niet meer op heiligen maar op Christus. Daarnaast gaf de katholieke kerk minder snel bewijzen van echtheid af.

Hoewel de relieken uit de officiële kerken verdwenen, bleven de protestanten deels uit gewoonte de godshuizen en kerkhoven voor begraving openstellen. Ofschoon katholieken hun doden wat gewijde aarde in de kist meegaven, was de religieuze betekenis van het begraven in en rond kerken echter verdwenen.

Tegelijk kregen kerken politieke betekenis, omdat de overheid daar haar helden ging eren. Zo kwam in de Nieuwe Kerk te Delft op de plaats van het altaar in 1623 een praalgraf voor Willem van Oranje gereed. In het graf lag naast het gebalsemde lijk een kistje met daarin waarschijnlijk zijn ingewanden. Zo werd de aardse betekenis van de vader des vaderlands benadrukt.

Dat het vereren van overblijfselen van heiligen op de achtergrond raakte, blijkt ook uit de herlevende belangstelling voor delen van alledaagse lijken. Al in 1519 wordt in Uilenspiegel beschreven, hoe de vader van deze held op de brandstapel de vuurdood sterft. Tijl verzamelt 's nachts wat as en draagt dat voortaan in een doekje om zijn hals als teken van rouw en wraak. De vergelijking met Willibrord dringt zich op. Hier gaat het om een vorm van door de katholieke kerk afgewezen aandacht voor voorouders, die als de

vogel Phoenix uit de as herrees. Behalve het koesteren van lichaamsresten met politieke en persoonlijke betekenis wees het bewaren door medici van lijken en onderdelen daarvan in speciale houders op hernieuwde aandacht voor het aardse bestaan. Met name sinds de achttiende eeuwse Verlichting zetten artsen ten behoeve van onderzoek en onderwijs gewone en ongewone lichaamsdelen in glazen potten op sterk water. Ter verbetering van de hygiëne kwam er mede dankzij medici in 1829 ook een eind aan het begraven in kerken en daarmee aan het bewaren van botten en schedels in knekelhuizen.

Als reactie op de Verlichting kreeg in de negentiende eeuw tijdens de Romantiek en vooral na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie de reliekverering een impuls. Gelijkijdig openbaarde zich bij protestanten én katholieken de behoefte om haren van overledenen te bewaren. Deze werden verwerkt in haarwerkjes en thuis aan de wand gehangen. Ze weerspiegelden het verdriet om de dood van dierbare naasten. Ondanks de opleving van de reliekverering werd hiermee de aandacht voor voorouders verder versterkt.

Door de introductie van de fotografie raakte het maken van haarwerkjes aan het begin van de twintigste eeuw in onbruik. Veel haarwerkjes kwamen terecht in musea. Dat haar van overledenen niet zonder meer op deze publieke plaatsen kan worden getoond, bleek in 1990, toen het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon na felle protesten afzag van het tentoonstellen van haar van in Auschwitz vermoorde slachtoffers van het naziregime.

Na de protestantse Reformatie en de Verlichting gaf de ontzuiling in de jaren zestig van de twintigste eeuw aan de reliekverering de genadeklap: veel relieken verhuisden met de nog bestaande houders naar musea, zodat ze nu tijdens de tentoonstelling "De Weg naar de Hemel" als interessante en mooie voorwerpen kunnen worden bekeken.

Terwijl haarwerkjes en relieken musealiseerden, kwam het bewaren van een ander menselijk restant in de mode. De nieuwe Wet op de lijkbezorging uit 1991 staat het meenemen van de asbus naar huis toe. Zoals tijdens de Middeleeuwen relieken in kerkaltaren werden opgeborgen, zo maakt de Zwolse kunstena-

res Annet van der Kamp vanaf 1992 huisaltaren. Hierin kunnen naast de as van een dierbare overledene foto's, brieven en kaarsen worden bewaard. Daarmee krijgt de nagedachtenis van voorouders een nieuwe impuls.

Net als Uilenspiegel wilden sommige nabestaanden liever wat as van een dierbare overledene om de hals dragen. Hoewel asdeling niet was toegestaan, bracht Crematorium Vereniging Nederland in 1994 medaillons en glasobjecten als ashouders op de markt. Daarnaast wensten Ajaxfans, dat na hun overlijden en crematie de as op de grasmat van stadion de Meer werd uitgestrooid. Asverstrooiing op een dierbaar plekje was evenmin toegestaan. Daarom bracht de Amsterdamse begraafplaats Westgaarde in 1996 een deel van de grasmat van het gesloten stadion over om als strooiveld dienst te doen. Meer dan de wel zeer tijdelijke velden in de ArenA fungeert deze heilige grasmat van de godenzonen sindsdien als eigentijdse ashouder met eeuwigheidswaarde. Op borden langs het veldje kunnen steentjes met de namen van de verstrooiden in de kleuren van Ajax worden aangebracht. In een dug-out, die het stadion heeft geschonken, kunnen nabestaanden aan de overledenen terugdenken. Na een wetswijziging staat de overheid sinds 1998 asdeling en het verstrooien van as op een dierbaar plekje in principe toe.

De wending richting nagedachtenis van voorouders lijkt in 1997 compleet met het voorstel van de Amsterdamse kunstenaars Walter Cappy, Nicole Capaan en Harry Heyink om de as van een gecremeerde op een Franse wijngaard uit te strooien. De daar geogste wijn wordt speciaal gebotteld in een wijnfles. Zoals de Engelse bisschop Van Lincoln botsplinters van Maria Magdalena opat, zo kunnen nabestaanden uit deze ashouder op en van de dierbare veraste drinken.

In 1998 heeft het lichaam als houder van resten van lijken een meer geaccepteerde en concretere vorm aangenomen. Na de aanvaarding van de Wet op de orgaandonatie heeft de overheid iedere volwassene gevraagd, of hij of zij na het overlijden orgaandonor wil zijn. Het lichaam van de donorontvanger is daarmee een levende houder van een orgaan of weefsel van een overledene geworden.

Terwijl reliekverering en knekelhuizen verwijzen naar toekomstig leven van gelovigen in de hemel en het be-

waren van haar en as herinnert aan het voorbije leven van voorouders, is orgaandonatie gericht op verlenging van het hedendaagse leven. In leven gehouden organen en weefsels in opgeleefde lichamen zijn kortom de hedendaagse, door de overheid beschermde relieken en reliekhouders.

Wim Cappers

Reliekhouder uit de Sint Servaaskerk in Maastricht

PUBLICATIES

H.L. Kok, *Funerair Lexicon. Encyclopedisch woordenboek over de dood* (Maastricht: Stichting Crematorium Limburg, 2000, ISBN 90-901-4096-4, 296 blz., f 119,-).

Geïnspireerd door een lofwaardig historisch bewustzijn heeft de Stichting Crematorium Limburg in 2000 een passend moment gezien om onze funeraire cultuur in trefwoorden te laten beschrijven. Auteur van dit funerair lexicon is Henk Kok. Publicaties, bibliotheek, voorwerpen en afbeeldingen van deze nestor van het funeraire historische onderzoek in Nederland vormen hiervan het fundament. Het lexicon telt meer dan duizend trefwoorden met verwijzingen naar verwante onderwerpen, annotaties en ruim driehonderd, veelal in kleur afgedrukte afbeeldingen. Het fraaie boekwerk wordt besloten met een literatuurlijst.

Hoewel een redactiecommissie hem terzijde stond, heeft Kok een persoonlijk stempel op het lexicon kunnen drukken. Trefwoorden als cellobroeders, doodshemd en hunebed tellen meerdere kolommen. Hieruit blijkt zijn voorkeur voor volkskundige onderwerpen uit oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd. Bovendien geven ze blijk van zijn interesse voor schriftelijke én archeologische bronnen. Zo is een lexicon ontstaan met een eigen karakter, waaraan duidelijk-

ke, overigens niet expliciet vermelde, keuzes ten grondslag liggen.

Ook bij deze publicatie zijn kritische kanttekeningen te plaatsen. Ze betreffen ten eerste de lexicografische keuzes. Natuurlijk ontbreken er trefwoorden. Zo zocht ik tevergeefs naar algemeen graf, crêpe en taboe. Dit wil niet zeggen, dat Kok hierover niets vermeldt. Het verstoppert van het levenseinde in de twintigste eeuw is beschreven bij pornografie van de dood. Deze uitstekende tekst zou beter toegankelijk zijn onder taboe.

Wezenlijker is, dat een systematische behandeling en verwijzing soms ontbreekt. Zo bevatten de kolommen wel weduwe en weduwnaar, maar blijft wees verweesd buiten het lexicon. Dezelfde kanttekening geldt voor overkoepelende begrippen. Zo bevat het lexicon wel begrafenissen, dood en uitvaart, maar niet graf, lijk, overlijden, rouwen en sterven. Hiermee blijft vooral de mogelijkheid onbenut de lezer naar samenhangende woorden te verwijzen. Een enkele keer worden identieke begrippen als Fenix en Phoenix beschreven, waar een verwijzing bij een ervan zou volstaan. Soms ontbreken verwijzingen naar tegengestelde begrippen als stèle en zerk. Door de vergelijking zou de betekenis van beide termen beter over het voetlicht komen. Verder bevat het

lexicon weliswaar tal van synoniemen. Maar de lezer stuit op een probleem, als hij bijvoorbeeld iets wil weten over aankondigingen van een sterfgevallen in kranten. Hij moet dan onder overlijdensadvertentie kijken. Maar advertentie en rouwadvertentie met verwijzingen zal hij niet aantreffen.

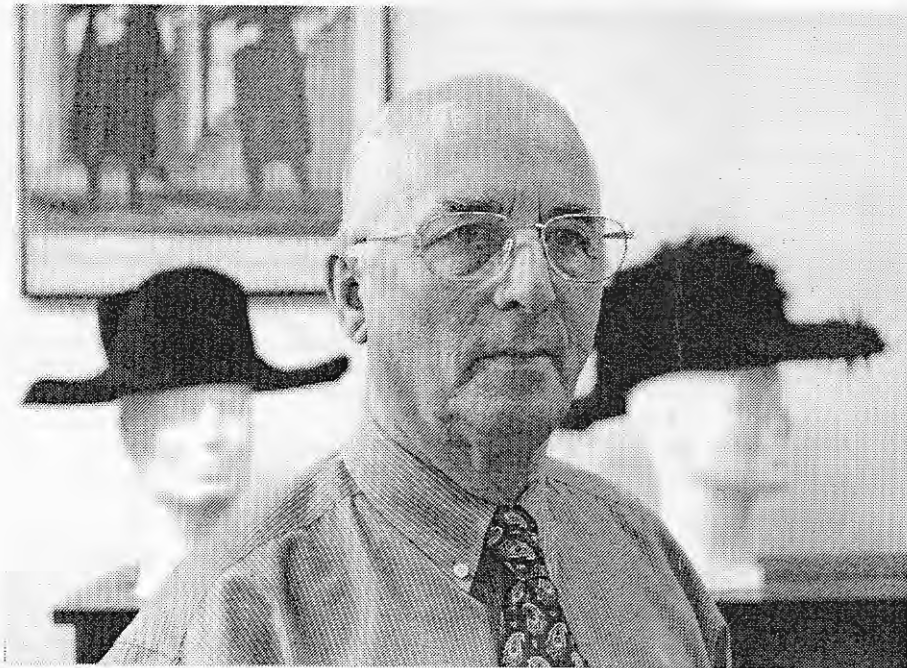
Ten tweede zijn er kanttekeningen te plaatsen bij de inhoud. Trefwoorden als draagbaar, kruis en rouwmaaltijd worden in hun historische context beschreven. Een enkele keer benadrukt Kok ten onrechte de continuïteit tussen voorchristelijke en christelijke gebruiken. Bij ringwalheuvel beweert hij bijvoorbeeld, dat de dodendansen in oudheid en middeleeuwen aan elkaar verwant zijn. De publicatie van volkskundige Jan de Vries uit 1937, waarnaar Kok verwijst, is echter verouderd. Tegenwoordig wordt belang gehecht aan de toeëigening van gebruiken, waardoor de eigenheid van een groep telkens opnieuw wordt gedefinieerd. Terwijl de protestantse Reformatie in de zestiende eeuw samenhang met de opkomst van rouwinkels, spelen pas geopende uitvaartwinkels in op de wens zelf het levenseinde te regelen. Deze initiatieven lijken op elkaar, maar liggen in tijd ver uiteen en hebben een eigentijdse achtergrond.

Kok besteedt daarnaast weinig aandacht aan trefwoorden, die juist veranderingen aan de vooravond van 2000 beschrijven. Door wel te schrijven over vrouwelijke aansprekers in het verleden, maar de recente intrede van uitvaartbegeleidsters te negeren, wordt een interessante vergelijking gemist. Daarnaast behandelt Kok wel de Terebinth als boom, maar blijft onze vereniging onvermeld.

Uiteindelijk ligt aan deze kanttekeningen vooral respect ten grondslag voor een boek, waarin Kok zijn grote kennis op een nieuwe manier systematisch heeft ontsloten. Het in de boekenkast hebben van zijn funerair lexicon maakt de bezitter tegelijk rijk en bescheiden.

Wim Cappers

Henk Kok

PUBLICATIES

M. van Rooden; M. van der Sluys; M. van Hunen; R. van Hemert en E. Reijn, ed. *Info restauratie en beheer*. Nrs 16, 18 en 19 (Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 030-6983456, 1999/2000, elk 8 blz.).

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft drie brochures uitgegeven die van belang zijn voor de Terebinth en instanties of particulieren die zich bezighouden met het behoud en herstel van historische graftekens.

Nummer 16 behandelt algen, korstmossen en mossen op monumenten. De brochure bevat informatie over het ontstaan van de begroeiing, de verschillende soorten aantastingen en de maatregelen die genomen of juist vermeden moeten worden. Dunne lagen algen of mossen zijn onschadelijk, maar dikke mosbegroeiing is schadelijk omdat ze water vasthoudt. Bij verwijdering is gebruik van een hogedrukreiniger ongewenst, stomen is beter.

Mossen komen ook even ter sprake in brochure nummer 18 over historische natuurstenen graftekens. Na een korte inleiding over de geschiedenis van het begraven volgen paragrafen waarin de natuurlijke verwerking en schade door struiken en bomen, roestend ijzer en scheefstand ter sprake komen. Daarna volgen aanwijzingen voor het voorkomen en repareren van schade.

Brochure nummer 19 is gewijd aan historische graftekens van ijzer, baksteen, keramische tegels, kunststeen en hout. Ook gaat men in op onderdelen van brons, koper, zink, porselein, glas en email. Na informatie over natuurlijke verwerking volgt een opsomming van voorkomende schade en herstel mogelijkheden. Hierbij vinden we nuttige wenken zoals deze: gebroken glas van graftrammeldeksels kun je beter lijmen in plaats van nieuw glas te nemen.

Rita Hulsman

C.S. Oldenburger-Ebbers; A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en landschapsarchitectuur*, 4 dln. (Rotterdam: Uitgeverij De Hef publishers, 1995-2000, ISBN 90-6906-019-1, 90-6906-022-1, 90-6906-23-X, 90-6906-024-8, 241, 338, 544 en 462 blz., f 59,90, f 79,90, f 119,00 en f 79,90).

Deze serie vormt een herziene en uitgebreide uitgave van de Tuinen-

gids van Nederland uit 1989. De herziene inleiding is in elk deel herdrukt. De geschiedenis van tuin en beplanting is nu, overigens niet altijd even geslaagd, in verband gebracht met veranderingen in politiek, cultuur en landschap. Verteld wordt, hoe de mens de natuur uit angst eerst buitensloot, vervolgens cultiveerde en hoe de mens recent cultuurgrond opgeeft uit angst alle natuur te verliezen.

Het aantal beschreven tuinen is uitgebreid naar 2000. Vermeld worden ligging, ontwerper, oppervlakte, stichtingsjaar en openstelling gevolgd door een beschrijving. De geïllustreerde delen worden afgesloten met een woordenlijst, biografieën van ontwerpers, een overzicht van hun scheppingen, registers op ontwerpers, tuinen en plaatsnamen, een literatuurlijst en informatie over betrokken instanties.

De beschrijvingen betreffen meer dan honderd begraafplaatsen, die in het register overigens niet allemaal onder dit trefwoord zijn gegroepeerd. Laatste rustplaatsen werden tuinen, toen vanwege de hygiëne vanaf 1827 begraafplaatsen buiten de bebouwde kom werden aangelegd. Ze kregen het karakter van openbare wandelparken.

Terwijl de ontwerpen veel aandacht krijgen, mis ik een systematische opsomming van aanwezige beplanting. Zo wordt over de Groenesteeg te Leiden verteld, dat er oorspronkelijk eiken en beuken stonden. Bij Rusthof van de gemeente Amersfoort wordt slechts vermeld, dat er inheemse beplanting voorkomt. Hierover hadden deze gidsen meer informatie moeten geven.

Wim Cappers

J.S. Curl, *The Victorian Celebration of Death* (s.l.: Sutton Publishing, 2000, ISBN 0-7509-2318-0, 330 blz., GBP 20,-).

J.L. van Deventer-Klootwijk, *Natura-uitvaartverzekeringen* (Lelystad: Koninklijke Vermande, 2001, ISBN 90-5458-845-4, 93 blz., f 62,50). Deze publicatie maakt deel uit van het Thematisch Handboek Lijkbezorging.

J. Heerze; J. Kooistra en J. Teeuwisse, Ereveld Loenen. *Laatste rustplaats van Nederlandse oorlogsslachtoffers*. 2e dr. (’s-Gravenhage: Sdu Uitgevers, 2000, ISBN 90-12-

08756-2, 251 blz., f 55,- inclusief verzendkosten. Uitsluitend te bestellen bij de Oorlogsgravenstichting: 07023131080).

D. Henriques de Castro Mz., *Keur van grafstenen op de Portugees-Israëlitische begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel met beschrijving en biografische aantekeningen*. Met platen. Een fotografische herdruk van de Nederlands/Duitse editie (1883), voorafgegaan door een Engelse vertaling van het origineel en door beschrijvingen van zes extra grafstenen, een inleidend artikel en een selectieve bibliografie (Ouderkerk: Stichting tot Instandhouding van Historische Joodse Begraafplaatsen in Nederland: telefoon: 020-493498, 1999, ISBN 90-9012829-8, 68 en 127 blz., f 160,- inclusief verzendkosten).

H. van Os; K.R. van Kooij en C. Staal, *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen* (Baarn: Uitgeverij de Prom, 2000, ISBN 90-6801-732-2, 224 blz. f 49,50).

C. VanderVelde, *I. La Nécropole de Bruxelles. II. les champs de repos de la Région bruxelloises* (Brussel: C. VanderVelde, Ambiorix Square 30 bus 71, 1000 Brussel, rekening 035-1008449-78, telefoon: 00322-7352951 voor opgeven naam en adres, 1991 en 1997, 1500 blz., BEF 2150,- inclusief verzending).

EXCURSIES

Groenlo

Op 31 maart brengen wij een bezoek aan de Achterhoek, en wel aan de prachtige oude vestingstad Groenlo. De grachten en de stadswallen zijn een overblijfsel van de roemruchte geschiedenis van Grol zoals Groenlo vroeger heette. Het kanon op de Kanonswal bij de joodse begraafplaats spreekt in dit opzicht nog het meest tot de verbeelding.

Aan de Mattelierstraat dichtbij de markt staat de oude Calixtuskerk, genoemd naar één van de eerste bisschoppen van Rome, uit de dertiende eeuw. In een buitenmuur van de kerk bevinden zich een aantal doodskoppen. Deze verbeelden al eeuwenlang het memento mori, gedenk te sterven.

Datum: 31 maart 2001

Rouwbord vierling in Oude Calixtus

Plaats: de Oude Calixtuskerk aan de Mattelierstraat tegenover het stadhuis

Tijd: 10.30 uur met koffie of thee

Openbaar vervoer: Groenlo is bereikbaar per trein vanaf het NS-station te Zutphen. De trein van Syntus richting Winterswijk vertrekt om 10.05 uur. Aankomst bij station Lichtenvoorde-Groenlo om 10.34 uur. Buslijn 53 richting Hengelo vertrekt bij dit station om 10.47 uur. Aankomst te Groenlo bij halte Marianum om 10.52 uur. De kerk bevindt zich op loopafstand van de halte. Informatie onder voorbehoud

Programma:
11.00 rondleiding in de Oude Calixtuskerk met vele grafstenen en het rouwbord voor een overleden vierling uit 1648 en op het oude kerkhof
12.00 te voet of eventueel per auto naar de nederlands-hervormde be-

graafplaats

12.15 rondleiding aldaar
13.00 terug naar de Oude Calixtuskerk. Onderweg passeren wij de joodse begraafplaats die, zoals u bekend is, op zaterdag gesloten is. Vanaf de Kanonswal kunt u een blik op de begraafplaats werpen

13.30 vertrek vanaf de parkeerplaats bij de kerk naar het uitvaartcentrum bij de rooms-katholieke begraafplaats aan de Lichtenvoordseweg

13.45 lunchpauze. Lunch zelf meebrengen, voor koffie en thee wordt gezorgd

14.15 rondleiding over de rooms-katholieke begraafplaats door de beheerder

15.30 einde excursie

Inlichtingen: Teun Oosterbroek, telefoon: 0570-522060

Aanmelden: voor 24 maart bij Henk of Marietje Mandersloot, telefoon: 04887420108, bij geen gehoor Teun Oosterbroek, telefoon: 0570-522060. Graag opgeven of men met openbaar vervoer of met de auto komt. Wilt u aangeven hoeveel zitplaatsen u over heeft in verband met carpooling? Zonodig zal een taxibusje worden gehuurd

Kosten: f 17,50 per persoon voor 24 maart aanstaande overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam

Assen

Onder het motto "Van verleden naar heden. De grafcultuur van Drenthe" voert de tweede excursie van dit jaar ons naar de oudste overgebleven grafcultuur van ons land. Deze excursie naar Assen wordt dan ook heel bijzonder evenement.

U ontmoet de mummie en een gelijkende beeltenis van "Het meisje van Yde" en haar lotgenote "De prinses van Zweeloo", beide veenlijken uit vijfde eeuw na Christus en vroeger. De oude Drentse grafcultuur van 3400 voor Christus tot aan de Middeleeuwen wordt onder de titel "Zorg voor de doden" zeer overzichtelijk tentoongesteld in het Drents Museum waar de excursie begint.

We bezoeken vervolgens de Noorderbegraving met bijzondere gietijzeren grafmonumenten en hekwerken en de Zuiderbegraving, waar kostbare stenen monumenten te vinden zijn. De dag wordt afgesloten met een bezoek aan de graftom-

NUVA

UITVAARTZORG
VERZEKERINGEN

Hoofdkantoor
Gasgracht 10
7941 KE Meppel

Telefoon 0522 - 235555
fax 0522 - 235550

Gratis
informatienummer
0800 - 1292

Overlijdensmelding
0800 - 8192

NUVA,
met begrip voor elkaar

be van de familie Van Valkenstijn met een rijke, symbolische versiering van gietijzer in het park Vredeveld. Een beschrijving staat in het Verenigingsnieuws bij regio 7.

Datum: 28 April 2001
Plaats: Drents Museum
Tijd: 10.30 uur

Vervoer: per gehuurde fiets en, beperkt, per auto

Programma:

10.30 ontvangst in Café Krul van het Drents Museum met koffie en 11.00 bezichtiging expositie "Zorg voor de doden"

12.00 vertrek per fiets en auto's naar de Noorderbegraafplaats met bezoek aan o.a het grote gietijzeren grafmonument Brumsteede, dat deel uitmaakt van het Monument Selectie Project

13.30 gelegenheid tot het nuttigen van de lunch

14.00 vertrek per fiets en enkele auto's naar de Zuiderbegraafplaats. Er is daar geen parkeerterrein, er kunnen slechts enkele auto's staan

14.30 bezichtiging van deze begraafplaats, die door tuinarchitect J. Vroom sr. in de Engelse landschaps-

stijl is aangelegd

15.30 vertrek per fiets en auto naar het park Vredeveld, waar in een grote tombe versiert met rijke doodssymboliek, de vroegere excentrieke eigenaars van dit buiten, het echtpaar Van Valkenstijn, vanaf 1871 zijn bijgezet

16.30 einde excursie in de stationsrestauratie van Assen Inlichtingen: Frans Renssen, tel.: 050-3094055 met voice mail, of e-mail: rensen@wanadoo.nl, bij geen gehoor Gert Jan Praas, tel.: 0592-346857

Opmerking: bij aanmelding krijgt u informatie over de organisatie van de excursie. Door het parkeerverbod is alleen vervoer van minder valide deelnemers per auto mogelijk. De fietsafstanden zijn overigens zeer gering. Een geïllustreerde excursiegids wordt aan de deelnemers verstrekt

Aanmelden: voor 1 april bij Henk en Marietje Mandersloot, tel.: 0488-420108 of bij Teun Oosterbroek, tel.: 0570-522060

Kosten: f 30,- voor 1 april overmaken op giro 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam

Schoonselhof

Dit jaar organiseert Jacques Buermans, lid van onze Belgische zustervereniging en van de Terebinth, op 7 april, 2 juni, 4 augustus, 6 oktober en 1 december een wandeling over de Antwerpse begraafplaats Schoonselhof.

Datum: 7 april en herhalingen
Plaats: Antwerpen op begraafplaats Schoonselhof, ingang aan de Krijgsbaan in Hoboken
Aanvang: 13.15 uur
Einde: uiterlijk 16.15
Aanmelden: bij de gids Jacques Buermans, Frieslandstraat 4 bus 6, 2660 Hoboken, België, tel. en fax: 00-32-3-8291603, email Jacques.buermans@planetinternet.be
Kosten: BEF 250,-
Opmerking: bij de Toeristische Dienst van Antwerpen op de Grote Markt is het gratis boekje Wandelen van Sconsele tot Schoonselhof te verkrijgen. Hiermee kunt u ook op eigen gelegenheid de Schoonselhof bezichtigen

AGENDA

16 december-22 april 2001:

Dubbele tentoonstelling "De weg naar de hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen". Er verschijnt ook een catalogus. De internationale ontwikkeling is te zien in de Nieuwe Kerk, De Dam te Amsterdam. Open: dagelijks van 10-18 uur. Donderdag tot 22 uur. Eerste kerstdag en nieuwjaarsdag gesloten. De nationale ontwikkeling is te bezichtigen in Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38 te Utrecht. Open: di.-vr. 10-17, za., zo. en feestdagen 11-17 uur. Eerste en Tweede Kerstdag 11-17 uur. Ma. en nieuwjaarsdag gesloten

11 januari-29 april:

Tentoonstelling "De Kracht van Keramiek" met gedenkbeelden, huisaltaren, grafmonumenten en urnen. Plaats: Uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135 te Amsterdam. Open: do.-zo. 13-17 uur en voor groepen op afspraak

31 maart:

Excursie Groenlo

7 april:

Funeraire wandeling begraafplaats Schoonselhof te Antwerpen. Herhaling op 2 juni, 4 augustus, 6 oktober en 1 december

28 april:

Excursie Assen

10 mei-26 augustus:

Tentoonstelling "Medaillons en rouwdrukwerk". Plaats: Uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135 te Amsterdam. Open: do.-zo. 13-17 uur en voor groepen op afspraak

19 mei:

Algemene ledenvergadering en excursie te Culemborg

19 mei-18 november:

Tentoonstelling "Vergeten in de slaap der aarde. Schrijvers en de dood" over het sterven van schrijvers en de reactie op hun dood uit de omgeving. Plaats: Letterkundig Museum te 's-Gravenhage. Open:

di. t/m vr. 10-17 uur, weekeinde en feestdagen 12-17 uur, gesloten op ma., eerste paas- en pinksterdag, Koninginnedag en bevrijdingsdag

3 juni:

Excursie naar begraafplaats Laken met aansluitend bezoek aan de Koninklijke Crypte met de tombes van Saksen-Coburgh en als afsluiting Vlaams Dodenmaal. Organisatie: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 030-2760244

16 juni:

Excursie Noord-Limburg

21-27 juli:

Funeraire reis Vlaanderen

11-18 augustus:

Herhaling funeraire reis Duitsland en Tsjechië

September 2001:

Lustrumviering Vereniging de Terebinth

13 oktober:

Excursie Noord-Holland

Begraafplaats Doorn

